

شناخت و راه کار ارتقای کتاب «زیارة العتبات المقدسة»

عباس محمودی^۱

چکیده

کتاب زیارة العتبات المقدسة، توسط گروهی از پژوهشگران مؤسسه علمی - فرهنگی دار الحديث تألیف و در سال ۱۳۹۶ خورشیدی منتشر شد. این کتاب، اثری مهم، مفید و مختصر در حوزه زیارت معصومان (علیهم السلام) است. تخصص، دقت و نام آوری پژوهشگران این اثر، اعتباری مضاعف به آن می بخشد. از سوی دیگر مطالعه نقادانه این کتاب، موجب کشف برخی اشکالات و نواقص می شود. در مقاله کنونی، نتیجه نگاه نقادانه، با هدف اصلاح و تقویت کتاب و الگودهی به آثار دیگر، ارائه می گردد. استفاده از منابع واسطه یا با اعتبار کمتر، ارائه اطلاعات بدون آدرس، ارجاعات اشتباه، بیان برخی مطالب غیر لازم، ذکر نشدن برخی مطالب مورد نیاز زائر، نیلورتن برخی مطالب مأثور و آوردن مطالب غیر مأثور، برخی از گزاره هایی است که با رفع و اصلاح آنها، ارزش این اثر، افزون خواهد شد. اهمیت موضوع کتاب از یک سو و انتشار آن از سوی یک مرکز علمی مهم، ضرورت ارزیابی و نقد این اثر را مضاعف می کند. پژوهش حاضر تلاش نموده پس از معرفی مختصر کتاب، به تبیین اشکالات آن بپردازد. نقدها در دو محور شکلی و محتوایی تنظیم شده است.

واژگان کلیدی

زیارت عتبات، کتاب همراه زائر، آیت الله ری شهری، دار الحديث، نقد کتاب

درآمد

نقد و ارزیابی هر کتاب، موجب شناخت اشکالات آن، زمینه سازی برای اصلاح آن و در نتیجه تقویت کتاب می گردد. کتاب زیارة العتبات المقدسة که توسط مرحوم آیت الله ری شهری و مساعدت گروهی از پژوهشگران مؤسسه دار الحديث تألیف و منتشر شده، اثری مهم در حوزه زیارت معصومان (علیهم السلام) به ویژه مزارات عراق است. نویسندگان این اثر از

۱. استادیار گروه علوم حدیث تطبیقی مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث جامعه المصطفی العالمية و مدرس مرکز تخصصی حدیث حوزه.

بالاترین تخصص‌ها در حوزه موضوعی این کتاب برخوردار بوده و کارشناسانی نام‌آورند. شاید همین جایگاه موجب شده تا کمتر کسی با نگاه نقادانه به این کتاب بنگرد. نویسنده این سطور با مطالعه دقیق کتاب، متوجه شد که اشکالات شکلی و محتوایی متعددی در این اثر وجود دارد و شایسته است در چاپ‌های بعدی اصلاح گردد. از این رو بر آن شد تا با نقد کتاب، بر قوت و غنای آن بیفزاید. اهمیت موضوع کتاب و کاربردی بودن آن از یک سو و انتشار آن از سوی مؤسسه وزین دار الحدیث که از مهم‌ترین مراکز علمی مرتبط با پژوهش‌های حدیثی است، از سوی دیگر، ضرورت ارزیابی و نقد این اثر را مضاعف می‌کند. تاکنون این اثر مورد ارزیابی و نقد قرار نگرفته است؛ از این رو می‌توان نشست علمی برای نقد و ارزیابی آن نیز برگزار کرد. پژوهش حاضر در دو بخش تنظیم شده است. بخش اول به صورت مختصر به معرفی کتاب می‌پردازد و در بخش دوم، نقدهای وارد بر آن آورده می‌شود.

الف) معرفی کتاب

بر اساس آن چه در شناسنامه کتاب آمده این اثر، توسط مرحوم آیت الله محمد محمدی ری‌شهری با یاری آقایان رسول افقی، سید محمود طباطبایی نژاد، سید روح الله سید طبایی، امیر حسین ملک‌پور و محمد قنبری تألیف شد. این نگاشته از سوی انتشارات مؤسسه دار الحدیث قم در سال ۱۳۹۶ ش، با چاپ پالتویی در ۶۳۲ صفحه منتشر گشت.

کتاب زیارة العتبات المقدسة در یک مقدمه، یک مدخل و شش فصل تنظیم شده است. در پایان نیز فهرست منابع و سپس فهرست تفصیلی مطالب کتاب آمده است. همچنین نقشه شهر نجف اشرف، حرم امیر مؤمنان علیه السلام، مسجد کوفه، مسجد سهله، حرم امام حسین علیه السلام، بین الحرمین، حرم امامین کاظمین علیه السلام و عسکریین علیه السلام نیز در آخر کتاب وجود دارد.

فصل اول کتاب به نجف اختصاص یافته و دارای هشت باب است؛ باب اول: فضل زیارت امیر مؤمنان علیه السلام، باب دوم: زیارات جامعه امیر مؤمنان و دیگر امامان علیه السلام، باب سوم: زیارات مطلقه امیر مؤمنان علیه السلام، باب چهارم: زیارات مخصوصه امیر مؤمنان علیه السلام، باب پنجم: زیارت تعدادی از انبیاء علیه السلام، باب ششم: مقامات مبارک در نجف اشرف، باب هفتم: مرقد تعدادی از عالمان و باب هشتم: زیارت وادی السلام.

فصل دوم این کتاب به معرفی کوفه و زیارتگاه‌های آن اختصاص یافته و دارای دو باب است. باب اول: به مساجد کوفه پرداخته و باب دوم: زیارتگاه‌های کوفه است.

فصل سوم، دارای هفت باب است و به شهر کربلا اختصاص دارد. باب اول: فضائل زیارت امام حسین (ع)، باب دوم: آداب زیارت امام حسین (ع)، باب سوم: زیارات مطلقه امام حسین (ع)، باب چهارم: زیارات مخصوصه امام حسین (ع)، باب پنجم: زیارات منسوب به ناحیه مقدسه، باب ششم: مرقد عالمان دینی و مشاهیر و باب هفتم: قبور و مکان‌های مقدس اطراف حرم امام حسین (ع).

فصل چهارم کتاب درباره کاظمین است. این فصل ده باب دارد. باب اول: فضل زیارت امامین کاظمین (ع)، باب دوم: زیارت امام کاظم (ع)، باب سوم: زیارت امام جواد (ع)، باب چهارم: زیارت مشترک امام کاظم و امام جواد (ع)، باب پنجم: وداع کاظمین (ع)، باب ششم: قبور تعدادی از عالمان و مشاهیر در کاظمین، باب هفتم: زیارت نواب چهارگانه امام زمان (ع)، باب هشتم: قبور تعدادی از عالمان و مشاهیر در بغداد، باب نهم: مسجد برائا و باب دهم: مرقد سلمان فارسی و خدیفه.

فصل پنجم درباره شهر سامراست که ده باب دارد. باب اول: فضیلت زیارت عسکریین (ع)، باب دوم: زیارت امام مهدی (ع)، باب سوم: زیارت امام عسکری (ع)، باب چهارم، زیارت مشترک امام هادی و امام عسکری (ع)، باب پنجم: زیارت مادر امام زمان (ع)، باب ششم: زیارت سیده حکیمه، حدیثه و سمانه، باب هفتم: وداع امامین عسکریین (ع)، باب هشتم: آداب سرداب شریف و زیارت امام مهدی (ع)، باب نهم: زیارت سید محمد و باب دهم: قبور تعدادی از عالمان، مشاهیر و خلیفه‌گان عباسی.

فصل ششم که پایان بخش کتاب است، چهار باب دارد. باب اول: تعدادی از سوره‌های قرآن کریم، باب دوم: نمازهای مستحب، باب سوم: زیارت روزانه معصومان (ع) و باب چهارم: تعدادی از دعا‌های مورد نیاز زائر.

ب) اشکالات و نقص‌ها

نقد این کتاب در دو محور ارایه می‌گردد. اول، به اشکالات شکلی و ظاهری پرداخته می‌شود، سپس اشکالات متنی و محتوایی آورده می‌شود.

اول: اشکالات شکلی و ظاهری

منظور از اشکالات شکلی و ظاهری، همه نقدهای ویرایشی، ساختاری و ظاهری کتاب است. این نقدها عبارتند از:

۱. ادعاها و اطلاعات بدون آدرس و استناد

گاهی مطلبی ادعا و یا رد شده که برای آن مستندی ارائه نگردیده است مانند نمونه‌های زیر:

نمونه یکم: در مورد وسعت وادی السلام ادعا نموده‌اند که حدود بیست کیلومتر مربع است^۲ اما هیچ آدرس و ارجاعی نیاورده‌اند.

نمونه دوم: برای کیفیت نماز شب مستندی ذکر نشده است.^۳

نمونه سوم: در صفحه ۲۰۴، درباره اعمال مقام صاحب الزمان (عجل الله فرجه) در مسجد سهله، از مؤلف المزار الکبیر این گونه آورده است:

استغاثة الى صاحب الزمان (عجل الله فرجه) من حيث تكون تَصَلَّى
رَكَعَتَيْنِ بِالْحَمْدِ وَ سُوْرَةَ.

آنگاه نوشته:

[أَوْ صَلَّ صَلَاةَ صَاحِبِ الزَّمَانِ (عجل الله فرجه)]

این مطلب در مصادر (مصباح الزائر، مفاتیح، مزار کبیر و بحار الانوار) یافت نشد. مؤلف کتاب نیز مستندی برای آن ارائه نداده است.

نمونه چهارم: برای برخی از آداب زیارت، هیچ مستند و منبعی ارائه نکرده‌اند؛ به عنوان نمونه، سومین ادب زیارت را این دانسته که با پای راست به حرم مطهر وارد و با پای چپ خارج گردد. ادب ششم را چنین آورده که هنگام قرائت زیارت نامه، رو به ضریح و پشت به قبله باشد سپس به سمت سر مقدس مزور برود و در حالی که رو به قبله است، دعا نماید. در ادب یازدهم آمده مستحب است زائر پس از اینکه یک بار به زیارت رفت و به محل اقامت خود بازگشت، تا زمانی که در آن شهر حضور دارد، حرم مطهر را زیارت نماید و به یک بار اکتفا نکند. در ادب دوازدهم آمده است پس از اتمام زیارت، به جهت تعظیم مرقد مطهر و باقی بودن شوق زیارت، فوراً آنجا را ترک نماید.^۴ اما برای هیچ یک از اینها، مستندی ذکر نشده است.

البته شاید بتوان گفت که این کتاب، مناسب حال عموم زائران نگاشته شده و آنها چندان با مستند مطالب، کاری ندارند و با اعتماد به نویسنده، از کتاب بهره می‌گیرند. در صورت وجود این ذهنیت، می‌توان غیر مستندبودن مطالب را وجیه دانست.

۲. زیارة العتبات المقدسة، ص ۱۶۱.

۳. زیارة العتبات المقدسة، ص ۵۳۴.

۴. زیارة العتبات المقدسة، ص ۲۵ - ۲۷.

۲. بهره‌گیری از منابع واسطه، با اعتبار کمتر و یا ضعیف

مرحوم مؤلف در مقدمه کتاب، اولین ویژگی اثر خویش را قوت مصادر دانسته است. اما در موارد متعددی به منابع واسطه یا با اعتبار کمتر و حتی ضعیف، ارجاع داده است. حتی گاهی به مصادر فارسی آدرس داده که با توجه به نشر بین المللی این کتاب و عربی بودن زبان آن، بهتر بود از منابع عربی استفاده شود. برخی از نمونه‌ها عبارتند از:

نمونه یکم: درباره ابن سکیت، مطالبی آمده که به اعیان الشیعه و کتاب فارسی عتبات عالیات عراق آدرس داده است؛ در حالی که از کتب معاصر هستند و منابعی قوی‌تر از اینها وجود دارد.^۵

نمونه دوم: زیارت وداع را به عیون اخبار الرضا^۶ آدرس داده‌اند در حالی که این متن در من لا یحضره الفقیه^۷ و تهذیب الاحکام^۸ هم وجود دارد، یعنی به منبعی با اعتبار کمتر ارجاع داده است.

نمونه سوم: در صفحه ۱۱۷، پاورقی اول، اشاره شده که زیارت مفصلی از امام هادی^۹ برای روز غدیر وجود دارد، اما به کتاب مفاتیح الجنان آدرس می‌دهد در حالی که این زیارت در منابع متقدم‌تر مانند مزار ابن مشهدی^۸، مزار شهید اول^۹ و بحار الانوار^{۱۰} نیز آمده است. البته ممکن است که آدرس به مفاتیح الجنان از باب در دسترس بودن آن باشد؛ این توجیه هرچند قابل پذیرش است ولی با آنچه در مقدمه کتاب گفته شده، منافات دارد.

نمونه چهارم: برای مستندسازی محلّ دفن کمیل بن زیاد، به کتاب راهنمای مصوّر سفر زیارتی عراق که اثری به زبان فارسی است و در سال‌های اخیر تألیف شده، آدرس داده‌اند. همچنین احتمال دفن عثمان بن حنیف، سهل بن حنیف، خباب بن ارت، عبد الله بن ابی رافع، عبد الله بن عقیف، عبد الله بن یقطر و عدی بن حاتم در منطقه الثویه را به این کتاب مستند نموده‌اند.^{۱۱}

۵. زیارة العتبات المقدّسة، ص ۵۲۱.

۶. من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۶۱۷.

۷. تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۱۰۱.

۸. مزار ابن المشهدی، ص ۲۶۳.

۹. مزار شهید اول، ص ۶۴.

۱۰. بحار الانوار، ج ۹۷، ص ۳۵۹.

۱۱. زیارة العتبات المقدّسة، ص ۲۲۷.

نمونه پنجم: در صفحه ۳۵۲، پاورقی اول، برای بخشی از زیارت، نسخه بدل آورده و مصدر این اختلاف نسخه را کتاب مفاتیح الجنان معرفی می کند؛ در حالی که این اختلاف نسخه در بحار الانوار^{۱۲} و زاد المعاد^{۱۳} علامه مجلسی هم وجود دارد.

نمونه ششم: در صفحه ۱۴۷ مطلبی را آورده اند که تنها منبع آن را سایت راسخون معرفی کرده اند. در حالی که مرسوم نیست در چنین کتابی، به یک سایت آدرس داده شود آن هم بدون ذکر جزئیات آدرس.

۳. آدرس نادرست در ارجاعات

یکی دیگر از مشکلات ظاهری کتاب العتبات المقدسة، آدرس اشتباه صفحات در ارجاعاتی است که به فصول و ابواب درون کتاب داده شده است. گویا ارجاعات پیش از نهایی سازی کتاب بوده و پس از آن فراموش شده که مجدداً ارجاعات بررسی شود؛ از این رو همه ارجاعات درون کتابی نادرست است. همچنین برخی از آدرس ها نیز با نسخه ای که در کتابنامه فهرست شده، تطبیق ندارد.

نمونه یکم: در نکته دوم مقدمه کتاب آمده است:

و من اجل شمول نسبی اضفنا فی الفصل الخامس
موضوعات لا تختص بزوار العتبات.^{۱۴}

این در حالی است که فصل پنجم به سامراً اختصاص دارد و فصل ششم در موضوعات عمومی است.

نمونه دوم: در صفحه ۱۲، پاورقی دوم، به صفحه ۵۷ آدرس داده شده در حالی که مطلب مورد نظر در صفحه ۶۱ است.

نمونه سوم: در صفحه ۲۸، پاورقی اول، به صفحه ۹ آدرس داده، در حالی که آدرس صحیح، صفحه ۱۳ است.

نمونه چهارم: در صفحه ۱۶۱، پاورقی اول، به صفحه ۱۳۲ ارجاع داده در حالی که مطلب مورد نظر در صفحه ۱۳۶ است.

نمونه پنجم: در صفحه ۲۸، پاورقی دوم، اینگونه آدرس داده اند:

رجوع شود به صفحه ۹۱، حاشیه ۲.

در حالی که صفحه ۱۰۰، حاشیه ۱، صحیح است.

۱۲. بحار الانوار، ج ۹۸، ص ۳۲۹.

۱۳. زاد المعاد، ص ۵۲۹.

۱۴. زیارة العتبات المقدسة، ص ۱۴.

نمونه ششم: در صفحه ۵۷، پاورقی اول، به عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۷۲، آدرس داده شده در حالی که صفحه ۲۷۷ صحیح است.

نمونه هفتم: در صفحه ۳۱۳، پاورقی دوم، در زیارت حضرت ابو الفضل علیه السلام به اختلاف نسخهای با عبارت «وَلَا كَرَبًا إِلَّا كَشَفْتَهُ» اشاره نموده و به کتاب المزار الکبیر (ابن مشهدی) آدرس می‌دهد در حالی که آدرس صحیح، کتاب المزار شیخ مفید است.

نمونه هشتم: این نمونه جالب است که در پاورقی صفحه ۹۶ کتاب به صفحه ۹۶ ارجاع داده است! آدرس صحیح این ارجاع، صفحه ۱۰۰ می‌باشد.

۴. عدم وجود ملاک در ترتیب و چینش منابع در پاورقی

شایسته است در همه ارجاعات پاورقی‌های یک کتاب، معیار مشخصی وجود داشته باشد. این ملاک می‌تواند بر اساس تقدّم تاریخی کتاب‌ها، اعتبار منابع و اموری دیگر باشد. هرچند در مقدّمه کتاب زیارت العتبات، اولین خصوصیت این اثر را قوت مصادر دانسته‌اند اما به نظر می‌رسد، گاهی از این موضوع، غفلت شده و رتبه آثار در چینش مصادر و تقدّم و تاخر آنها لحاظ نشده است. در اینجا برخی از نمونه‌ها آورده می‌شود:

نمونه یکم: در پاورقی شماره یک ص ۳۸، کتاب المزار الکبیر ابن مشهدی را بر کامل الزیارات مقدّم نموده است.

نمونه دوم: در پاورقی دوم، ص ۶۲، زیارت امیر مؤمنان علیه السلام را نقل نموده و در آدرس‌دهی، تهذیب الاحکام را بر الکافی، مقدّم نموده در حالی که خود تهذیب هم از کافی نقل کرده است. نمونه سوم: در صفحه ۳۱۴، پاورقی اول، کتاب مصباح الزائر سید ابن طاووس را بر المزار شیخ مفید مقدّم نموده است.

۵. نبودن وحدت رویه در آدرس‌دهی

یکسانی آدرس‌دهی‌های یک کتاب، نشانه روشمندی آن است. در این کتاب، گاهی همسانی روش آدرس‌دهی مراعات نشده است.

نمونه یکم: در استفاده از موسوعه‌ها، گاهی مصدر اصلی مطلب نیز تخریج شده و با عبارت «نقلاً عن ...» آمده، اما در برخی موارد به مصدر اصلی اشاره نکرده‌اند؛ چنان که در صفحه ۲۳۰، به شیوه اول عمل نموده و نوشته:

راجع: موسوعة الامام الحسين علیه السلام ... نقلاً عن الفتوح ...

ولی در صفحه ۳۱۰ با این که مطلبی بسیار مهم است فقط به موسوعه ارجاع داده و به مصدر اصلی اشاره نکرده‌اند.

نمونه دوم: در صفحه ۲۰۷، پاورقی اول، حدیثی را نقل کرده و به موسوعه امام علی (علیه السلام) ارجاع داده و به مصادر اصلی آن یعنی الغارات و الاختصاص اشاره نکرده است.

نمونه سوم: در صفحه ۴۹۵ زیارتی را از سید ابن طاووس نقل نموده و در پایان آن فقط به مصباح الزائر آدرس داده و با این که زیارت در مزار ابن مشهدی هم وجود دارد به آن هیچ اشاره ای نمی کند اما در صفحه ۵۱۱، پاورقی اول، وقتی زیارت سرداب را از سید ابن طاووس نقل نموده، در پایان علاوه بر مصباح الزائر، به المزار الکبیر ابن مشهدی هم آدرس داده است.

۶. اشتباهات تایپی و ویرایشی

یکی دیگر از اشکالات ظاهری کتاب، وجود برخی اشتباهات تایپی و ویرایشی است که علاوه بر نقصان در ظاهر کتاب، گاهی موجب فهم نادرست مطلب نیز شده است. نمونه های زیر بخشی از این اشکال است:

نمونه یکم: در صفحه ۵۱۳، پاورقی اول، به جای سلام الله علیها، عدد (۳) نوشته شده است. نمونه دوم: در برخی موارد، آیات قرآن کریم پُررنگ (بُلد) شده و آن را با رنگ قرمز مشخص نموده اند؛ اما در برخی موارد این کار انجام نگرفته است. شیوه اول در صفحات ۲۰۵، ۲۶۷ و ۱۸۹ قابل مشاهده است؛ همچنین شیوه دوم در صفحات ۵۱۶، ۵۳۹، ۵۵۸ و ۵۷۴ مشاهده می شود.

نمونه سوم: پاورقی های هر صفحه، از شماره ۱ شروع می شود اما در صفحه ۱۹۶ از شماره سه شروع شده است.

نمونه چهارم: در صفحه ۲۴۳، پاورقی اول، کروشها بر عکس گذاشته شده است. یعنی این گونه آمده:

[ما]

نمونه پنجم: در صفحه ۲۸۳ چنین آمده است:

ثُمَّ تَأْتِي النَّيْنَوِي فَتَضَعُ رَحْلَكَ بِهَا ... وَ لَا تَأْكُلِ اللَّحْمَ مَا
دُمْتَ مُقِيمًا بِهَا.

آنگاه در پاورقی نوشته شده:

وضعنا النقاط عوضاً عن عبارات ذكرت في الرواية ليست لها

موضوعية في زماننا الحاضر، فارتأينا عدم ذكرها.

این در حالی است که عبارت حذف شده در روایت «وَلَا تَذْهِنَ وَلَا تَكْتَجِلْ» است. اکنون سؤال این است که چرا روغن مالی و سرمه کشیدن، امروزه موضوعیت ندارد؟ به نظر می رسد مقصود مؤلف کتاب، این عبارت باشد که پس از عبارت «مَا دُمْتَ مُقِيمًا بِهَا» آمده است:

ثُمَّ تَأْتِي الشَّطَّ بِجِذَاءٍ نَخْلِ الْقَبْرِ وَ اغْتَسِلَ.

یعنی می‌خواسته بگوید امروزه غسل در فرات موضوعیت ندارد و این اشتباه از کم‌دقتی در ویراستاری ناشی شده است.^{۱۵}

دوم: اشکالات ساختاری، متنی و محتوایی

بخش دیگری از اشکالات کتاب به ساختار، متن و محتوای آن باز می‌گردد.

۱. چینش برخی از مطالب بدون ملاک مشخص

به نظر می‌رسد گاهی در تنظیم باب‌ها و فصل‌های مختلف کتاب و همچنین عناوین مطالب، معیار مشخصی وجود ندارد یعنی کتاب، دارای نقشه راه نیست. اکنون برخی نمونه‌ها آورده می‌شود.

نمونه یکم: زیارات جامعه را در باب دوم از فصل اول که مربوط به اعمال نجف و امیر مؤمنان علیه السلام است، آورده‌اند؛ در حالی که بهتر بود در فصلی مجزاً آورده شود، یا در فصل ششم آورده شود و در زیارت هر امام به آن بخش ارجاع داده شود.

نمونه دوم: دعای معروف به عالیة المضامین را در بخش زیارات جامعه آورده‌اند.^{۱۶} هرچند بخشی از این دعا، مشتمل بر زیارت است اما با توجه به اینکه با نام دعا معروف است، بهتر بود در باب ادعیه آورده شود.

نمونه سوم: زیارت اول امیر مؤمنان علیه السلام را از کتاب مستدرک الوسائل نقل کرده،^{۱۷} اما زیارتی که شیخ صدوق در من لا یحضره الفقیه^{۱۸} و شیخ طوسی در تهذیب الاحکام^{۱۹} آورده‌اند را به عنوان زیارت پنجم آورده است.^{۲۰}

۱۵. البته اگر مقصود، «غسل در فرات» بوده، باز هم این اشکال باقی است که مرحوم مؤلف نباید آن را حذف می‌کرد زیرا غسل در فرات، اهمیت داشته و امروزه هم امکان آن وجود دارد. نباید زائر را از هیچ فضیلتی محروم نمود این که به گمان مرحوم مؤلف، امکان غسل در فرات وجود ندارد دلیل نمی‌شود بخشی از اعمالی که جزو زیارت است را حذف نماییم. عجیب‌تر این که ایشان، برخی اعمال را که امروزه به طرق عادی امکان ندارد، حذف ننموده و به موضوعیت نداشتن آنها در شرایط کنونی، اشاره ننموده است به عنوان نمونه در صفحه ۲۹۶ آورده است: «ثُمَّ ضَعَّ خَذَّكَ الْإِيْمَنَ عَلَى الْقَبْرِ» و در صفحه ۲۹۸ می‌نویسد: «ثُمَّ ضَعَّ خَذَّكَ الْإِيْسَرَ عَلَى الْقَبْرِ»، همچنین در صفحه ۳۰۲ می‌گوید: «ثُمَّ اَنْكَبَ عَلَى الْقَبْرِ وَ ضَعَّ يَدَكَ عَلَيْهِ».

۱۶. زیارة العتبات المقدسة، ص ۵۰. همچنین زیارت دوم و سوم همین باب را ملاحظه و مطابقت نمایید.

۱۷. زیارة العتبات المقدسة، ص ۵۸.

۱۸. من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۸۷.

۱۹. تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۲۵.

۲۰. زیارة العتبات المقدسة، ص ۷۴.

نمونه چهارم: باب هفتم از فصل اول، به معرفی مرقد عالمان دینی اختصاص دارد و عنوان آن چنین است:

مراقّد عددٍ من العلماء و الصالحين.^{۲۱}

مخاطب از این عنوان، برداشت می‌کند که ابتدا مرقد عالمان معرفی شده و سپس به مرقد صالحان پرداخته می‌شود؛ در حالی که چنین نظمی دیده نمی‌شود. علاوه بر آنکه جز رئیس‌علی دلواری، همه کسانی که معرفی شده‌اند از عالمان دینی بودند و شایسته بود که نام ایشان، پس از عالمان ذکر شود. همچنین شایسته بود مرقد مدفونین در حرم مطهر را در یک بخش و کسانی که بیرون حرم مطهر هستند را جداگانه می‌آورد. به عنوان نمونه ابتدا مرقد شیخ طوسی که بیرون حرم مطهر و در مسجد طوسی واقع شده را معرفی کرده، سپس به معرفی مرقد علامه حلی که زیر گلدسته سمت راست حرم مطهر است، می‌پردازد. در نمونه دیگر ابتدا به معرفی مرقد صاحب جواهر در خیابان امام زین العابدین علیه السلام می‌پردازد، سپس مرقد شیخ مرتضی انصاری در ورودی باب القبلة حرم مطهر را معرفی می‌کند. همچنین مزار سید علی قاضی در وادی السلام را معرفی کرده و سپس به خیابان امام زین العابدین علیه السلام رفته و پس از معرفی مرقد شیخ محمد حسین کاشف الغطاء، به صحن شرقی باب طوسی برمی‌گردد و مرقد سید عبدالحسین شرف الدین را معرفی می‌کند، در ادامه پس از معرفی مرقد شهید سید محمد باقر صدر در وادی السلام به حرم مطهر باز می‌گردد و مرقد آیت الله خویی را معرفی می‌نماید. از ظاهر کتاب برمی‌آید که معرفی قبور عالمان دینی در نجف اشرف، بر اساس تاریخ وفات تنظیم شده است که در این صورت نیز اشکالات دیگری بر آن وارد است:

- چرا این ملاک در ابتدای باب بیان نشده است؟
- چرا این تنظیم تاریخی برای معرفی عالمان در اماکن دیگر مانند کاظمین و سامرا رعایت نشده است؟
- در همین سیر تاریخی نیز اشتباهاتی رخ داده است به عنوان نمونه، ملا احمد نراقی که متوفای (۱۲۴۵ق) است را بر آل سید بحر العلوم که متوفای (۱۲۱۲ق) است مقدم نموده است.^{۲۲}

- اگر ملاک، معرفی عالمان بر اساس سیر تاریخی بوده، علت یا حکمت این روش چیست؟ شایسته است در هر موضوع، فضای حاکم بر آن و حال مخاطب در نظر گرفته شود. زائر می‌خواهد قبور عالمان دینی در جوار امیر مؤمنان علیه السلام را زیارت

۲۱. زیارة العتبات المقدسة، ص ۱۴۰.

۲۲. زیارة العتبات المقدسة، ص ۱۴۲.

نماید و آنچه برای او مهم است، موقعیت مکانی قبور است نه تاریخ وفات. از این رو می‌توان ابتدا مزارهای نزدیک به هم در حرم مطهر را معرفی نمود، سپس قبور عالمانی که در خیابان امام زین العابدین (ع) است را مشخص کرد، آنگاه عالمان مدفون در خیابان رسول اکرم (ص) را معرفی و سپس به عالمان مدفون در وادی السلام پرداخت. در این صورت، وقتی زائر به یکی از مکان‌ها وارد شد می‌تواند همه عالمان مدفون در آن مکان را زیارت نماید.

نمونه پنجم: در باب دهم از فصل پنجم که به معرفی عالمان، مشاهیر و خلفای عباسی می‌پردازد، شایسته بود معیار جغرافیایی و مکان دفن در نظر گرفته شود؛ در حالی که ابو هاشم جعفری که در ضریح مطهر مدفون است با نجاشی که در محله‌ای نزدیک سامرا دفن شده و ابراهیم مالک اشتر که در منطقه دُجیل در ۵۰ کیلومتری سامرا و در حومه بغداد مدفون است را یکجا آورده‌اند.^{۲۳}

نمونه ششم: برای سرداب مقدس امام زمان (ع) چند زیارت آمده است: اوّل زیارت آل یاسین که مرحوم مؤلف می‌گوید:

شایسته و سزاوار است با این زیارت، امام زمان (ع) در سرداب شریف زیارت شود.

در حالی که در مصدر زیارت یعنی کتاب احتجاج، هیچ اشاره‌ای به این مطلب نشده، بلکه آمده:

إِذَا أَرَدْتُمْ التَّوَجُّهَ بِنَا إِلَى اللَّهِ وَ إِلَيْنَا فَقُولُوا ...^{۲۴}

از این مطلب معلوم می‌شود که زیارت آل یاسین از زیارات مطلقه می‌باشد یعنی در هر مکانی می‌توان خواند؛ در حالی که زیارت دوم^{۲۵} و سوم^{۲۶} که آورده شده از زیارات مخصوصه سرداب مقدس است. پس شایسته بود ابتدا زیارات مخصوصه آورده شود، آنگاه اگر مجالی بود، می‌توان زیارات دیگر را نیز آورد.^{۲۷}

۲۳. زیارة العتبات المقدسة، ص ۵۲۰ - ۵۲۳.

۲۴. الاحتجاج علی اهل اللجاج، ج ۲، ص ۴۹۳.

۲۵. ابن مشهدی درباره زیارت دوم می‌نویسد: «إِذَا وَصَلْتَ إِلَى حَرَمِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بِسْرٍ مَنْ رَأَى فَاغْتَسِلَ وَ الْبَسَ أَطْهَرَ ثِيَابَكَ وَ قَفَ عَلَى بَابِ حَرَمِهِ (ع) قَبْلَ أَنْ تَنْزِلَ السَّرْدَابَ وَ زُرْ بِهَذِهِ الزِّيَارَةِ وَ قُلْ: السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا خَلِيفَةَ اللَّهِ ...» المزار الكبير، ص ۵۸۶.

۲۶. ابن مشهدی درباره زیارت سوم نوشته است: «وَ تَأْتِي سِرْدَابَ الْغَيْبَةِ فَتَقِفُ بَيْنَ الْبَابَيْنِ مَسِكًا جَانِبَ الْبَابِ يَدُكَ ثُمَّ تَتَحَنَّنُ كَالْمُسْتَأْذِنِ، وَ سَمَّ وَ أَنْزَلَ وَ عَلَيْكَ السَّكِينَةُ وَ الْوَقَارُ، وَ صَلِّ رَكَعَتَيْنِ فِي عَرَصَةِ السَّرْدَابِ وَ قُلْ: اللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ ...» المزار الكبير، ص ۶۵۷.

۲۷. شاید ملاحظه ایشان، به خاطر اقبال مردم به زیارت آل یاسین باشد.

۲. آوردن آداب غیر مأثور با وجود اعمال مأثور

یکی از مهم‌ترین نقدها بر کتاب حاضر، آوردن برخی از اعمال غیر مأثور است در حالی که دعاهایی مأثور و مناسب با آن موضوع نیز وجود دارد.

نمونه یکم: در باب دوم از فصل اول کتاب که زیارات عام همه معصومان علیهم‌السلام است، دعای عالیة المضامین را ذکر کرده است.^{۲۸} تنها منبع این دعا، کتاب مصباح الزائر سید ابن طاووس است.^{۲۹} علامه مجلسی نیز در بحار الانوار این دعا را از مصباح الزائر نقل می‌کند.^{۳۰} سید ابن طاووس این دعا را به معصوم نسبت نمی‌دهد بلکه می‌گوید:

دُعَاءُ يُدْعَى بِهِ عَقِيبَ الزَّيَارَةِ لِإِسَائِرِ الْأَيَّامَةِ.

دعایی که بعد از زیارات معصومان علیهم‌السلام خوانده می‌شود.

با توجه به این که دعاهای مأثوری مانند مکارم الاخلاق وجود دارد، می‌توان از این جایگزین بهره برد.^{۳۱} آیت الله مکارم شیرازی نیز دعای مکارم الاخلاق را به عنوان یکی از دعاهایی که شایسته است پس از زیارت معصومان علیهم‌السلام، خوانده شود، آورده‌اند.^{۳۲}

نمونه دوم: توجه نکردن به اعمال مأثور مسجد کوفه و سهله: مرحوم مؤلف درباره اعمال مسجد کوفه می‌نویسد:

اعمال فراوانی که برای مسجد کوفه و مقامات آن مشهور است و در کتاب‌هایی از قبیل مصباح الزائر آمده، بدون انتساب به معصومان علیهم‌السلام بوده و مأثور نمی‌باشند.

آنگاه این اعمال را از مصباح الزائر نقل می‌نماید.^{۳۳} همچنین نسبت به اعمال مسجد سهله می‌گوید:

۲۸. زیارة العتبات المقدسة، ص ۵۰.

۲۹. ن. کذ مصباح الزائر، ص ۴۶۸.

۳۰. ن. کذ بحار الانوار، ج ۹۹، ص ۱۶۹.

۳۱. مکارم الاخلاق، دعای بیستم صحیفه سجادیه است. امام سجاده علیه‌السلام در این دعا، بسیاری از ردایل اخلاقی را شمارش نموده و از خداوند درخواست می‌نماید تا توفیق اجتناب از آنها را به عنایت فرماید. همچنین فهرستی از فضایل اخلاقی را بازگو نموده و آراستگی به آن صفات را از خداوند درخواست می‌نماید تا مؤمنان برای کسب این صفات، به آن حضرت اقتدا نمایند.

۳۲. مفاتیح نوین، ص ۵۶۱.

۳۳. زیارة العتبات المقدسة، ص ۱۷۱.

آداب این مسجد از عالمان بزرگ نقل شده اما به معصوم نسبت نداده‌اند، بنابراین توصیه می‌کنیم این اعمال به نیت رجاء انجام داده شود.^{۳۴}

این در حالی است که در منابع معتبر و متقدم شیعه، اعمال و نمازهایی برای مسجد کوفه و سهله به صورت مأثور نقل شده است.^{۳۵}

۳. آوردن مطالب غیر ضروری

شایسته است در ایام زیارت، ذهن زائر بر زیارت متمرکز باشد و به دنبال مطالبی که دانستن آنها برای او ضرورتی ندارد نرود. متأسفانه در این کتاب، برخی از مطالب، غیر لازم است که به نمونه‌هایی اشاره می‌شود.

نمونه یکم: معرفی مقبره ابو حنیفه، احمد حنبل و ابن ابی الحدید که از عالمان اهل سنت هستند، برای زائر ضرورتی ندارد.

نمونه دوم: عجیب‌تر از نمونه پیشین، معرفی قبر ابوبکر شبلی، عبد القادر گیلانی و معروف کرخی است که از بزرگان صوفیه بودند!

نمونه سوم: عجیب است که خلفای عباسی مدفون در کاظمین و سامرا نیز معرفی شده‌اند.

۴. نیابوردن برخی از اطلاعات مذهبی و تاریخی مفید

شایسته بود مرحوم مؤلف، اطلاعات مذهبی و تاریخی را به صورت همدست ذکر می‌کرد. به عنوان نمونه، از مقبره ابو حنیفه، احمد حنبل و ابن ابی الحدید غفلت ننموده اما از مساجد مهم نجف اشرف مانند مسجد شیخ طوسی، مسجد شیخ انصاری، مسجد هندی و ... نامی نبرده است. همچنین از ذکر نام کتابخانه‌های مهم نجف مانند کتابخانه علّامه امینی و آقا بزرگ تهرانی پرهیز نموده است.

مرحوم مؤلف از یادکرد خلفای عباسی غفلت ننموده، اما از خانه تاریخی بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران در نجف اشرف نامی نبرده است.

۳۴. زیارة العتبات المقدسة، ص ۱۹۴.

۳۵. به عنوان نمونه: «بابُ فَضْلِ الْمَسْجِدِ الْأَعْظَمِ بِالْكُوفَةِ وَ فَضْلِ الصَّلَاةِ فِيهِ وَ الْمَوَاضِعِ الْمَحْبُوبَةِ فِيهِ» (الكافي، ج ۳، ص ۴۹۰)؛ «بابُ مَسْجِدِ السَّهْلَةِ» (الكافي، ج ۳، ص ۴۹۴)؛ «بابُ فَضْلِ الْمَسَاجِدِ وَ الصَّلَاةِ فِيهَا وَ فَضْلِ الْجَمَاعَةِ وَ أَحْكَامِهَا» (تهذيب الاحكام، ج ۳، ص ۲۴۸)؛ «الباب الثامن فضل الصلاة في مسجد الكوفة و مسجد سهله و ثواب ذلك» (كامل الزيارات، ص ۳۷).

۵. نیاوردن برخی مطالب مهم و مورد ابتلا

یکی دیگر از نقص‌های کتاب «زیارة العتبات المقدسة» نیاوردن برخی از مطالب، آداب، دعاها، زیارات و نمازهای مهم و مورد ابتلای زائر است. برخی از نمونه‌های آن در ادامه ذکر می‌شود.

نمونه یکم: به تربت امام حسین علیه السلام، عظمت و فضیلت آن هیچ اشاره‌ای نشده است. نمونه دوم: به اماکن مهم و ضروری در حرم مطهر امام حسین علیه السلام مانند محل دفن علی اکبر علیه السلام، فلسفه و حکمت شش گوشه بودن ضریح امام حسین علیه السلام، چگونگی دفن و قبور سایر شهدای کربلا، اشاره نشده است.

نمونه سوم: به نهر فرات، آب فرات، فضیلت و آداب آن هیچ اشاره‌ای نشده است؛ در حالی که درباره آن، روایات متعددی وجود دارد.^{۳۶}

نمونه چهارم: برخی از آداب مهم زیارت امام حسین علیه السلام مانند زیارت بدون غسل در دفعه اول، نیامده است. همچنین یکی از آداب زیارت این است که زائر در بین راه، اذکار تکبیر، تهلیل، تحمید و صلوات را بگوید^{۳۷} که در این کتاب، جزو آداب زیارت نیامده است.

نمونه پنجم: در باب نمازهای مستحب، خوب است نمازهای معصومان علیهم السلام به ویژه امامان معصوم عراق، آورده شود.

۶. نقصان اطلاعات در معرفی برخی اماکن

برخی از آگاهی‌ها موجب جذب مخاطب به یک مزار یا مکان شده و معرفت او را افزایش می‌دهد. در این حالت، زائر، بهره بیشتری از زیارت خویش می‌برد.

نمونه یکم: درباره قبرستان وادی السلام، تنها نکته‌ای که اشاره شده این است که از اماکن مقدس در نجف اشرف می‌باشد، در آن هزاران نفر مدفون شده‌اند و حدود بیست کیلومتر مربع، وسعت دارد. در حالی که شایسته است نسبت به عظمت وادی السلام و تاریخچه آن، توضیح بیشتری آورده شود؛ همچنین به برخی از روایات درباره جایگاه ارواح مؤمنان و کافران اشاره شود. همچنین مناسب است که در این مکان، زائر نسبت به برزخ و قیامت متذکر گردد.

۳۶. به عنوان نمونه: «باب فضل ماء القرات.» (الکافی، ج ۶، ص ۳۸۸)؛ «الباب الثالث عشر فضل الفرات و شربه و الغسل فيه» (کامل الزیارات، ص ۴۷).

۳۷. «وَعَلَيْكَ بِالتَّكْبِيرِ وَ التَّهْلِيلِ وَ التَّسْبِيحِ وَ التَّحْمِيدِ وَ التَّعْظِيمِ لِلَّهِ عَزَّوَجَلَّ كَثِيرًا وَ الصَّلَاةِ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ حَتَّى تَصِيرَ إِلَى بَابِ الْخَيْرِ» (الکافی، ج ۴، ص ۵۷۶).

اشکال دیگر این است که به قبور حضرت هود و حضرت صالح علیهم‌السلام اشاره‌ای نشده است؛ هرچند در پاورقی به موضعی دیگر ارجاع داده‌اند. همچنین شایسته بود به عالمان و صالحان مدفون در وادی السلام مانند سید علی قاضی، شهید سید محمد باقر صدر، شهید سید محمد صدر و ... اشاره شود. همچنین به مقام منسوب به امام مهدی علیه‌السلام و امام صادق علیه‌السلام اشاره نشده و آن را در جای دیگری آورده‌اند.^{۳۸}

نمونه دوم: درباره شهر سامرا به صورت بسیار مختصر و در کمتر از یک صفحه به موقعیت جغرافیایی شهر و اینکه هشت تن از حاکمان عباسی در این شهر حکومت کرده‌اند اشاره شده است.^{۳۹} در حالی که شایسته بود اطلاعات مفید دیگری مانند وضعیت این شهر در زمان ائمه علیهم‌السلام، چگونگی حضور امام هادی و امام عسکری علیهم‌السلام در این شهر و محدودیت‌های آن بزرگواران، اشاره شود.

۷. روشن نبودن معیار گزینش برخی از دعاها و زیارت‌ها

گاهی ملاک انتخاب ادعیه و زیارات در این کتاب، روشن نیست؛ چراکه در برخی موارد، دعاها و زیاراتی که شاید نیازی به ذکر آنها نبوده، آورده شده و برخی مطالب که ذکر آنها ضرورت داشته، نیامده است.

نمونه یکم: مرحوم مؤلف، دعایی که دلیلی بر ماثور بودن آن یافت نشده را به عنوان دعایی عام که می‌توان بعد از زیارت معصومان علیهم‌السلام خواند، آورده است اما دعایی دیگر که سید ابن طاووس آن را با عبارت «و یستحبّ ان یدعی بهذا الدعاء ایضا عقیب الزیارة لهم علیهم‌السلام» عنوان‌گذاری نموده، نیاورده‌اند.^{۴۰}

نمونه دوم: در این کتاب، صلوات بر معصومان علیهم‌السلام نیامده است؛ در حالی که شیخ طوسی این صلوات‌ها را در مصباح‌المتجهّد با سند از امام عسکری علیه‌السلام نقل کرده است.^{۴۱}

۸. تقطیع نادرست

تقطیع، به خودی خود، اشکالی ندارد ولی اگر باعث از بین رفتن قرائن فهم حدیث گردد و استنتاج از متن را با مشکل مواجه نماید، عیب محسوب می‌شود. متأسفانه در این کتاب تعدادی تقطیع آسیب‌زا مشاهده می‌شود.

۳۸. زیارة العتبات المقدّسة، ص ۱۳۷.

۳۹. زیارة العتبات المقدّسة، ص ۴۷۵.

۴۰. این دعا با عبارت «اللّهُمَّ اِنْ كَانَتْ ذُنُوبِي قَدْ اَخْلَقَتْ وَجْهِي عِنْدَكَ وَ خَجَبَتْ دُعَائِي عَنْكَ وَ حَالَتِ بَيْنِي ...» شروع می‌شود. (مصباح‌الزائر، ص ۴۷۱)

۴۱. مصباح‌المتجهّد و سلاح‌المتعبّد، ج ۱، ص ۳۹۹.

نمونه یکم: زیارت امام حسین علیه السلام نزد قبر امیر مؤمنان علیه السلام را از المزار الکبیر ابن مشهدی این گونه نقل نموده است:

روی محمد بن مشهدی فی کتاب المزار الکبیر أَنَّ الامام الصادق علیه السلام زَارَ الامام الحسین علیه السلام مِنْ عِنْدِ امیرِ الْمُؤْمِنینِ علیه السلام بِهَذِهِ الزَّیَارَةِ وَ صَلَّى عِنْدَهُ اَرْبَعَ رَكَعَاتٍ.^{۴۲}

در حالی که در منبع این گونه آمده است:

فَقَدْ جَاءَ فِي الْاَثَرِ أَنَّ رَأْسَ الْحُسَيْنِ علیه السلام هُنَاكَ ...^{۴۳}

یعنی عبارت «أَنَّ رَأْسَ الْحُسَيْنِ علیه السلام هُنَاكَ» را حذف نموده اند در حالی که این عبارت بسیار مهم است و پاسخ این سؤال را به زائر می دهد که علت قرائت زیارت امام حسین علیه السلام در جوار امیر مؤمنان علیه السلام، احتمال دفن سر مقدس آن حضرت در این مکان شریف است.

نمونه دوم: در زیارت پنجم امام حسین علیه السلام آمده است:

ثُمَّ تَأْتِي النَّيْنَوَى فَتَضَعُ رَحْلَكَ بِهَا ... وَ لَا تَأْكُلِ اللَّحْمَ مَا دُمْتَ مُقِيمًا بِهَا.

آنگاه در پاورقی نوشته شده:

وضعنا النقاط عوضاً عن عبارات ذكرت في الرواية ليست لها

موضوعية في زماننا الحاضر، فارتأينا عدم ذكرها.^{۴۴}

عبارت محذوف «وَلَا تَدَّهِنِ وَلَا تَكْتَحِلِ؛ رَوْغَنَ مَالِي نَكْنُ وَ سَرْمَهُ نَكْشُ» و یا «وَوَ اغْتَسِلْ؛ غَسْلَ نَمَا» است که در هر صورت، حذف آن شایسته نبود زیرا امکان انجام همه این امور در شرایط عادی فراهم است.^{۴۵}

نمونه سوم: نماز و دعای مقام ابراهیم علیه السلام در مسجد کوفه که از کتاب مزار شهید اول صفحه ۲۳۲ آدرس داده و چنین آورده اند:

رُؤِيَ عَنْ مَوْلَانَا الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیه السلام أَنَّهُ جَاءَ فِي أَيَّامِ السَّقَّاحِ حَتَّى دَخَلَ مِنْ بَابِ الْفِيلِ فَتَيَاسَرَ قَلِيلًا ثُمَّ دَخَلَ فَصَلَّى عِنْدَ الْأُسْطُوَانَةِ الْخَامِسَةِ فَقِيلَ لَهُ فِي ذَلِكَ، فَقَالَ: تِلْكَ أُسْطُوَانَةُ إِبْرَاهِيمَ علیه السلام.^{۴۶}

۴۲. زیارة العتبات المقدسة، ص ۱۱۱.

۴۳. المزار الکبیر، ص ۵۱۷.

۴۴. زیارة العتبات المقدسة، ص ۲۸۳.

۴۵. این نمونه، از جهت تاییدی و ویراستاری نیز دارای اشکال است.

۴۶. زیارة العتبات المقدسة، ص ۱۷۳.

در حالی که منبع چنین است:

فَصَلَّى عِنْدَ الْأُسْطُوَانَةِ الرَّابِعَةِ وَ هِيَ بِجِذَاءِ الْخَامِسَةِ.

پیشنهادهای تکمیلی

قبل از جمع‌بندی و نتیجه‌گیری مطالب، یادآوری می‌شود با توجه به این که برخی منابع اصلی پس از انتشار این کتاب چاپ شده و هنگام تحقیق این اثر، در دسترس پژوهشگران نبوده، نمی‌توان آن را به عنوان نقد بر این کتاب محسوب نمود اما پیشنهاد می‌شود برای تکمیل اثر، از این منابع نیز استفاده شود. همچنین برخی بُقع‌ها به تازگی مورد زیارت زائران قرار می‌گیرد و شایسته است برای جامعیت کتاب به آن اشاره شود؛ مانند حرم جناب قاسم فرزند امام کاظم علیه السلام و محل دفن شهید ابومهدی المهندس در وادی السلام.

نتیجه

بررسی کتاب زیارة العتبات المقدسة، نشان می‌دهد این اثر ارزشمند، دارای اشکالات شکلی و محتوایی نیز است. به نظر می‌رسد این کتاب با نقص در برنامه‌ریزی تألیف گردیده و دقت‌های علمی و ویرایشی در آن لحاظ نشده است. می‌توان مهم‌ترین معضل این کتاب را نداشتن نقشه راه دانست. همچنین مشخص نبودن مخاطب اصلی کتاب که آیا عموم مردم هستند یا خواص و پژوهشگران؟ آیا عرب‌زبانان مخاطب کتاب هستند یا فارس‌زبانان؟ یکی دیگر از اشکالات مشهود در این اثر، یکدست نبودن محتوای آن در بخش‌های مختلف است به گونه‌ای که به نظر می‌رسد مطالب کتاب توسط پژوهشگران مختلف گردآوری شده و سپس، یکنواخت نشده است. اشکال در گزینش احادیث، ارائه برخی مطالب غیر ضروری، نیلوردن برخی مطالب ضروری و اشکالات ویرایشی و آدرس‌دهی، برخی دیگر از گونه‌های نقص در این کتاب است.

کتابنامه

۱. الاحتجاج علی اهل اللجاج، احمد بن علی طبرسی، سید محمد باقر خراسان، مشهد، نشر مرتضی، اوّل، ۱۴۰۳ق.
۲. اقبال الاعمال، علی بن موسی ابن طاووس، تهران، دار الکتب الإسلامية، دوم، ۱۴۰۹ق.
۳. الايقاظ من الهجعة بالبرهان علی الرجعة، شیخ حرّ عاملی محمد بن حسن، ترجمه احمد جنتی، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، نشر نوید، اوّل، ۱۳۶۲ش.
۴. بحار الانوار، محمد باقر بن محمد تقی مجلسی، تحقیق جمعی از محققان، بیروت، دار احیاء التراث العربی، دوم، ۱۴۰۳ق.
۵. تهذیب الاحکام، محمد بن الحسن طوسی، تحقیق سید حسن موسوی خراسان، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چهارم، ۱۴۰۷ق.
۶. رجال النجاشی، احمد بن علی نجاشی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ششم، ۱۳۶۵ش.

۷. زیارة العتبات المقدسة، محمد محمدی ری شهری، قم، دار الحديث، أول، ۱۳۹۶ش.
۸. فهرست كتب الشيعة و اصولهم و اسماء المصنفين و اصحاب الاصول، محمد بن الحسن طوسی، تحقیق سید عبد العزيز طباطبائی، قم، مكتبة المحقق الطباطبائی، أول، ۱۴۲۰ق.
۹. الكافي، محمد بن يعقوب كليني، تحقيق على اكبر غفاري و محمد آخوندی، تهران، دار الكتب الإسلامية، چهارم، ۱۴۰۷ق،
۱۰. كامل الزيارات، جعفر بن محمد ابن قولويه، تحقيق عبد الحسين اميني، نجف، دار المرتضوية، أول، ۱۳۵۶ش.
۱۱. کلیات مفاتیح نوین، ناصر مکارم شیرازی، قم، انتشارات امام علی بن ابی طالب علیه السلام.
۱۲. المزار الكبير، محمد بن جعفر ابن مشهدی، تحقيق جواد قیومی اصفهانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، أول، ۱۴۱۹ق.
۱۳. المزار، شهید أول محمد بن مکی، تحقيق مدرسه امام مهدی علیه السلام، قم، مدرسه امام مهدی علیه السلام، أول، ۱۴۱۰ق.
۱۴. مصباح الزائر، سید علی بن موسی ابن طاووس، قم، مؤسسه آل البيت علیه السلام.
۱۵. مصباح المتهجد و سلاح المتعبد، محمد بن الحسن طوسی، بیروت، مؤسسه فقه الشیعة، أول، ۱۴۱۱ق.
۱۶. مصباح المتهجد و سلاح المتعبد، محمد بن الحسن طوسی، بیروت، مؤسسه فقه الشیعة، أول، ۱۴۱۱ق.
۱۷. مکارم الاخلاق، حسن بن فضل طبرسی، قم، دار الشریف الرضی، چهارم، ۱۳۷۰ش.
۱۸. من لا يحضره الفقيه، شیخ صدوق محمد بن علی ابن بابویه، تحقيق على اكبر غفاري، قم، دفتر انتشارات اسلامی، دوم، ۱۴۱۳ق.